

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЧАЧКА 1944–1956.

УДК: 338.45(497.11)“1944/1956”

АПСТРАКТ: Рад анализира предуслове, развој и домете индустријализације Чачка у првих дванаест година живота социјалистичке Југославије. Проблематизује се утицај процеса национализације приватне имовине, централног планирања, развој саобраћаја, енергетике, телекомуникација и смештаја војне индустрије на преображај привредне основе Чачка која је трајно одредила типологију града у будућности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, индустријализација, војна индустрија, саобраћај, енергетика, телекомуникације, технологија, централно планирање

Комунизам није био само диктатура (често сурова), већ и покушај модернизације друштва путем убрзане индустријализације. Партијска држава усмеравала је и контролисала целокупни политички, административни и војни апарат (готово све сегменте друштва), али и привреду. Настојали су да путем процеса масовне национализације приватне имовине, централног планирања и елиминисања деловања тржишта (ради остваривања максималног економског раста и самодовољности), превазиђу сиромаштво и достигну развијене земље. Строго централизован систем планирања имао је упориште у концепцији ратне привреде, као напрезање целокупног друштва које се спрема за одбрану од спољне опасности, са комплетном контролом цена, надница и прихода, што је омогућавало највећу могућу акумулацију капитала. Изгледало је да се ради о систему успешне и брзе индустријализације са јединствено високом стопом индустријског развоја и инвестиција. Застоји, проблеми и економски колапс, настали управо због овакве економске политике, уследиће тек у наредним деценијама.¹

Да би процес индустријализације уопште започео, да би се примениле нове технологије и извршила промена друштвене структуре, неопходно је да се одређена територија (држава, регион, град) припреми за тај процес и друштво извуче из „зачараног круга сиромаштва“. Становиште да је најпре неопходно извршити велика улагања у саобраћај, комуникације и енергетiku, представља

1 | Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica, 2001, 101–109, 123, 187, 222, 229, 235–236, 264; Isti, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : od laissez faire do globalizacije*, Beograd, 2009, 155, 181–217; Анатолий Григорьевич Вишнеvский, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР*, Москва, 1998, 50–53.

и полазну тачку на којој се темељи и ова анализа индустријализације Чачка после Другог светског рата.²

Поред историјске заосталости, економски развој Југославије био је отежан и последицама ратних разарања, а касније и блокадом СССР и социјалистичких земаља Источне Европе (1948). Први петогодишњи план развоја донет је 1947. године, али његови циљеви нису досегнути ни до 1956. године. Уз све то и потреба изградње војне индустрије додатно је отежавала развој првобитних планова. Коначно, 1952. године напуштен је строго централистички систем управљања привреде, уведен планско-тржишни систем и пренос овлашћења на органе локалне самоуправе, а у предузећима је од 1950. године, макар и симболично, уведено радничко самоуправљање.³

Индустријализација Србије имала је и додатне проблеме. Ратна штета индустрији Србије чинила је 58% штете нанете индустрији Југославије; обнова порушене земље није се брзо одвијала.⁴ Први петогодишњи план (1947) предвиђао је нешто нижу стопу индустријског развоја Србије у односу на број становника него што је то био случај са другим републикама.⁵ Међутим, инвестиције у Србију ипак нису биле ниже од просека за Југославију.⁶ С друге стране, већ 1948. године доноси се Први петогодишњи план производње војне индустрије која је значајно утицала на развој Србије.⁷

Нова власт намеравала је да индустријализацију Србије спроведе по совјетском узору, а основа целог подухвата базирала се на конфискованој и национализованој имовини. Већ 1945. године, путем секвестра и конфискације, у

- 2 Radmila Stojanović, *Optimalna strategija privrednog razvoja*, Beograd, 1979, 126–127; Dragana Gnjatović, *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije*, Beograd, 1985, 5–8.
- 3 Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983 : prijedlozi i rješenja*, Ljubljana – Zagreb, 1984, 13–14; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, 237–242, 247.
- 4 Димитрије Мишић, *Економика индустрије ФНРЈ*, Београд, 1957, 294; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године*, Београд, 1981, 33; Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године*, Београд, 1988, 67; Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, XXXVII (2003), Београд, 2003, 174.
- 5 Димитрије Мишић, *н. д.*, 315–317, 321–325; Боро Мајданац, *н. д.*, 43–44, 140–144; Небојша Царић, Анђелка Царић, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развитка земље“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1979, 151–170. Детаљнији анализу проблема погледати у расправи: Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, XXXVII (2003), Београд, 2003, 163–207.
- 6 Боро Мајданац, *н. д.*, 106–107.
- 7 Поред Босне и Херцеговине (11 – 29,7%), Србија без покрајина (13 – 35,1%) имала је највише војних фабрика у Југославији (Omer Pezo, *Војна индустрија Југославије*, Beograd, 1983, 31–35; Александар Стаматовић, *Војна привреда друге Југославије 1945–1991*, Београд, 2001, 71; Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године*, Београд, 1990, 56–68).

власништво државе прешло је 80% средстава за производњу. Национализацијом из 1946. године у Србији је одузето 246, а национализацијом из 1948. године још 1.748 мањих предузећа.⁸ То је била основа за индустријализацију земље.

Истраживање индустријализације на локалном нивоу (и на примеру Чачка), намеће неколико питања. Најпре, колико су наслеђени индустријски капацитети и инфраструктура утицали на процес послератне привредне „обнове и изградње“; друго питање се односи на саме полазне основе социјалистичке модернизације, национализацију и централно планирање, односно на домете и ограничења ове праксе узроковане идеолошким поставкама управљања економијом; треће питање односи се на економске домете прекида праксе централног планирања (1952); и на крају, ту је и питање успеха првог циклуса социјалистичке индустријализације, посматраног опет на нивоу Чачка али, и у односу на остале градове Западне Србије. Горња хронолошка граница истраживања и анализе (1956) условљена је догађајима на локалном плану, али и општим процесима индустријализације Југославије и Србије. До 1956. завршена је већина пројеката везаних за Први петогодишњи план (који су требало да буду готови до 1952), исте године (1956) војна индустрија почиње да се постепено преоријентише на цивилне програме производње, а до половине 1957. године завршене су и хидроелектране у Овчарско-кабларској клисури.

Наслеђени саобраћајни, енергетски и индустријски капацитети Чачка

Пред Други светски рат град је имао око 12.000 становника са око 1.800 индустријских радника запослених у седам предузећа.⁹ Непосредно после ослобођења (3. децембар 1944) у Чачку је покренута обнова производње у неколико индустријских предузећа, али са смањеним обимом посла и запослених. Током 1945. године у Чачку је у 13 предузећа радило око 650 радника. Број становника вароши није се повећао.¹⁰

Велики проблем у покретању индустријске производње у Србији односио се и на прекинуте комуникације. Немци су на територији Србије приликом повлачења порушили 322 моста у укупној дужини до 8.156 метара.¹¹ Разрушили

8 | Момчило Митровић, *н. д.*, 290, 300; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009, 149, 222, 227.

9 | Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, 155–159.

10 | Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године“, *ЗРМ X*, Чачак, 1979, 369–379.

11 | Од тога 242 на државним (5.656 метара) и 80 на окружним путевима (2.500 метара). Од тога порушен је 71 гвоздени мост (4.451 метара), 60 бетонских (825 метара), 42 камена (489 метара) и 149 дрвених (2.391 метар), [ИАЧ, НОО Чачак 1944–1947, К–11, без броја, Извештај повереништва грађевина АСНОС-а о штети изазваној ратним сукобима у Србији од 1. марта 1945. године].

су и 57% укупне железничке мреже у Југославији.¹² У Чачанском округу порушена су 32 пропуста и моста. Друмски мост у Чачку обновљен је 11. јануара, а у Овчар Бањи 25. јануара 1945. године. Железнички мост у Чачку поправљен је 15. априла 1945. године када је преко њега прошао први воз.¹³ Тиме је Чачак обновио значај регионалног железничког чворишта, што је олакшавало развој индустрије у првим послератним годинама.

Други важан предуслов за развој индустрије била је производња и пренос електричне енергије. Чачак је имао **Електричну централу „Јелица А. Д. – Чачак“**, која је почетком 1945. године запошљавала седам радника (1946. било их је 18).¹⁴ Међутим, ова централа није ни радила, јер је читаво подручје снабдевано струјом из електросистема „Макиш“.¹⁵ У то време још није постојао јединствен електросистем у Југославији, па ни у Србији. „Макиш“ је био изузетак и омогућавао је пренос електричне енергије од Срема, преко Београда и Крагујевца до Чачка и Краљева (водови 15 kV).¹⁶ Поседовање електричне енергије био је још један важан чинилац развоја Чачка.

Индустријску основу чинила су три државна предузећа („Војнотехнички завод – Чачак“, „Фабрика хартије“ и „Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу“) која су запошљавала око 440 (68%) индустријских радника у Чачку. Остали су заправо радили у малим фирмама (циглане, млинови), па их је тешко и сврстати у „праве“ индустријске раднике.

„ВТЗ“ (Војно-технички завод – Чачак) почео је да ради већ 20. децембра 1944. године са 50–60 радника (пре рата око 1.400), да би их средином 1945. било 112. Фабричке хале и радионице биле су празне, делом оштећене (80%) и без алата; опрема је однета у Немачку (100% машина). Ратна штета процењена је на 11.413.993 долара (8 милиона у опреми, остатак у дохотку).¹⁷ Предратна

12 Сећање на будућност : од првог гвозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995, (ред. Саво Јањић), Београд, 1995, 38–39.

13 К., „Мост на Морави“, *Слободни глас*, бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, 6; „Ударничка изградња мостова у нашем крају“, *Слободни глас*, бр. 10, Чачак, 5. април 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 351, 366, 384.

14 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971*, Чачак, 1972, 62, 83.

15 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О. Н. О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године; ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 108, Извештај НО Округа чачанског Министарству за индустрију и рударство НРС – одсеку за електрификацију од 12. децембра 1945. године.

16 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.*, 36–40; Слободан Милић, „Послератни период електрификације Србије“, *Век електрике 1893–1993*, (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 67–68.

17 Процењено је да је материјална штета у ВТЗ Чачак била 7.928.386,27 долара; процена губитка дохотка током рата износила је 3.485.606,90 долара, а вредност преостале имовине у фабрици процењена је на 268.573,86 долара [ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 898, Допис ОНО Чачак Министарству индустрије и рударства НРС о стању индустрије у округу (7. август 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр.

производња електро-опреме (радио-станице, телефони и телефонске централе, зачетак електроиндустрије у Југославији), као и инжењеријског материјала за војне потребе, није могла да се обнови. У недостатку стручњака (мајстора) и обичне радне снаге ангажовани су ратни заробљеници – Немци и Италијани. Услед недостатка посла Завод је престао да ради априла 1946. године.¹⁸

„Фабрика хартије“ престао је са радом августа 1944. године. Поновно покретање производње организовано је фебруара 1945. године. Машине су биле прилично израбоване, недостајала су мазива за одржавање, па је производња била скупа. За покретање енергане у пролеће 1945. године допремљен је камени угаљ из Перника у Бугарској. Фабрика је најпре испоручивала ротациону хартију за дневне листове „Борбу“ и „Политику“ у Београду, а једно време су израђивали и хартију за израду новчаница. Запошљавали су 176 радника.¹⁹ Недостатак сировина условио је лошији квалитет хартије него пре рата, иако је из СССР-а допремљена целулоза.²⁰ Средином 1945. године фабрика је имала 185 радника организованих у три смене. Држава је на основу преузетих депонованих акција одсутних акционара већ у децембру 1944. године била власник 61% предузећа, а Збор акционара је 24. маја 1945. потврдио да је Управа народних добара уједно и власник акција. То је био први корак ка национализацији предузећа. Фабрика хартије потпала је 20. маја 1947. године под управу (заправо потпуну национализацију) савезне владе. Три године касније власништво је пренето на републичку владу.²¹

„Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу“ имала је значајну ратну штету (80%), али је већ 1945. године запошљавала 145 радника. Од ослобо-

9588, Извештај ГНО Чачак Окружном НО Чачак о ратној штети у бившем ВТЗ „Чачак“ (31. август 1945)].

18 М. Н., „Међу радницима Војно-техничког завода“, *Слободни глас*, бр. 10, Чачак, 5. април 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“ 262, 372; Бранко Ковачевић, *Технички ремонтни завод Чачак 1925–2006*, Чачак, 2006, 29.

19 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О. Н. О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године.

20 „Фабрика хартије у Чачку почела је са радом 29. јануара“, *Слободни глас*, бр. 2. Чачак, 31. јануар 1945, 8; „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; М. У., „Фабрика хартије у Чачку ради пуним капацитетом“, *Слободни глас*, бр. 27, Чачак, 4. август 1945, 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 362; Дојчило Митровић, *Монографија чачанске фабрике хартије „Божо Томић“*, Чачак, 1984, 81–86; Иначе, у овој фабрици су 1945. године прерађени многи архивски фондови из Чачка, Крагујевца и Краљева, третирани као обичан стари папир.

21 Фабрика хартије Чачак, „основана“ је решењем Владе ФНРЈ од 20. маја 1947. године. Предузеће је 3. априла 1950. године пренето на управу Влади НРС (*Службени гласник НРС*, бр. 21, Београд, 16. јун 1951, 272); Дојчило Митровић, *н. д.*, 87.

ђења па до 1. маја 1945. године оспособили су 550 вагона са великим оштећењем. Радиле су у веома тешким условима.²²

Преостали индустријски капацитети били су мањег обима и у приватном власништву. Запошљавали су углавном неквалификовану радну снагу и имали више занатски карактер производње. У Чачку и Љубићу 1945. године радиле су и три приватне циглане („**Морава**“ А. Д., „**Лозанић, Станковић и Станојевић**“, „**Брушија и Спасић**“), које су имале капацитет од око 6.000 комада црепа и 5.000 комада цигле дневно и запошљавале укупно око 100 радника.²³ Приватна **Фабрика кожа „Морава“** у Атеници имала је 20 радника. Недостајале су одговарајуће сировине и хемикалије за квалитетну производњу, тако да све до јесени 1945. године фабрика практично није ни радила.²⁴

Прерађивачка индустрија такође је била у приватном власништву, малог обима производње, технолошког нивоа и обима запослености. **Пивара „Крен и Станковић А. Д.“** запошљавала је 14 до 20 радника.²⁵ У Чачку су радила и два приватна парна млина (**Парни млин „Павле Брушија и синови“**, **Парни млин „Морава А. Д.“**) са укупно око 20 радника. Као конкуренцију приватним, железнички радници из Љубића августа 1945. године изградили су свој млин, непознатог капацитета и броја радника.²⁶ **Млекарска задруга** у Чачку запошљавала је само пет радника.²⁷ Иако је у целом округу 1945. године радила само млекара у Чачку, оштећења током рата и окупације била су таквог обима да није било могућности за повећање производње.²⁸

- 22 „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 363.
- 23 М. У., „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 362, 364, 377.
- 24 ИАЧ, НОО Чачак, К-1, Ф-1, 8/45, Број фабрика и радника у чачанском округу 29. августа 1945. године; „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; „Радници фабрике кожа у Чачку оптужили власника Мирка Ђурковића као саботера“, *Слободни глас*, бр. 22, Чачак, 29. јуни 1945, 3.
- 25 „Чачанска пивара ради без застоја“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 374.
- 26 Д. М. Ј., „Железничко-транспортни радници из Љубића изградили млин“, *Слободни глас*, бр. 35, Чачак, 29. септембар 1945, 6; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 365, 376.
- 27 „Млекарска задруга у Чачку почела је са прерадом млечних производа“, *Слободни глас*, бр. 18, Чачак, 1. јуни 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 365.
- 28 ИАЧ, НОО Чачак, К-11, бр. 1231/15-40, Подаци о млекарским задругама у округу Чачанском (15. октобар 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К-11, бр. 1231/15, Табеларни преглед млекарских задруга и приватних млекара на територији Округа чачанског (3. новембар 1945).

За обнову и даљи развој индустрије важни су били и рудници, чија је експлоатација започела између два светска рата. Међутим, број радника које су запошљавали, технолошки процеси вађења и количина руде, нису били значајнијег карактера за модернизацију читавог подручја.²⁹ Сви ови рудници 1945. године били су конфисковани или под секвестром.³⁰

Почетком 1946. године локалне власти у Чачку нису биле задовољне радом индустријских постројења. Фабрика хартије радила је смањеним капацитетом услед оштећења, оскудице сировина и горива. Најмањим капацитетом (8% од нормалног) радила је прехранбена индустрија. Погони за прераду дрвета радили су просечно са 20%, а циглане – црепане са 35% капацитета. Производне планове за 1946. годину (које је достављала Влада НР Србије), добили су само индустрија цигле и црепа, „Фабрика хартије“, „Пивара“ и „Фабрика коже“ (која је у рад пуштена тек октобра 1945. године и радила је са 60% капацитета). Остала предузећа нису могла да добију производне задатке услед малог обима производње и несташнице сировина. За већу производњу недостајали су кредити, енергија, радници, стручњаци, транспортна средства. Поред тога, цене индустријских производа нивелисане су у целој Југославији. Сви су били дужни да их се придржавају, а није била дозвољена ни трампа за пољопривредне производе.³¹

Национализација и стварање државне индустрије

Три највећа индустријска предузећа у Чачку („ВТЗ“, „Фабрика хартије“ и „Железничка радионица у Љубићу“) била су у државном власништву. Национализацијом из 1946. и 1948. године држава је преузела мале фирме: Млин „Павла Брушије и синова – Чачак“, Парну пивару „Крен и Станковић“ а. д. – Чачак, Чачанску млекарску задругу – Чачак, по једну сушару за шљиве и циглану,

29 У ближој околини Чачка 1945. године радило је неколико рудника: рудник магнетита „Шумадија“ у Брђанима и Милићевцима (72 радника); рудници угља у Бресници (118 радника), у Тавнику (78 радника), „Дучаловац“ у Ртарима (30 радника) – укупно око 300 радника. Рудник угља „Драгачево“ у Рогачи, и рудник хрома „Јелица“ у Бањици после ослобођења нису експлоатисани (М. У, „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 351, 362–366, 377, 384).

30 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, 926/45, бр. 4851, Списак конфискованих и предузећа под секвестром у Љубићком срезу (16. август 1945); Јарослав Дашић, „Јелички рудници“, *ЗРМ IX*, Чачак, 1978, 158–171.

31 „У прошлој години индустријска предузећа нашег округа радила су са смањеним капацитетом“, *Слободни глас*, бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, 3; „Трећа редовна скупштина Окружног народног одбора“, *Слободни глас*, бр. 60, Чачак, 12. април 1946, 1–4.

као и четири трговинска стоваришта (1946).³² Национализацијом из 1948. године држава је преузела још два млина, једну штампарију, стругару и хотел у Чачку, осам магацина и шест подрума (магаза).³³ Национализована индустрија (углавном прерађивачка и прехрамбена) била је скромних капацитета и технологије производње, а самим тим и слаба основа за бржи развој.

Национализованом имовином, цигланама и млиновима управљала су новооснована државна предузећа – млиновима „Напредак“ (основано 18. априла 1947)³⁴, а цигланама „Изградња“ (30. јуна 1947)³⁵. Пивара је радила је у саставу млинарског предузећа „3. децембар“.³⁶ У почетној години Прве петолетке (1947) Чачак се налазио на ниском нивоу технолошког развоја своје индустрије, иако је био привредни центар округа; од 53 предузећа у округу чак 20 налазило у Чачку (девет државних, шест задружних, пет приватних).³⁷ Међутим, то су претежно биле фирме регионалног нивоа. Током 1947. године од предузећа савезног значаја у Чачку су регистроване само две фирме („Фабрика хартије“ и рудник магнезита „Шумадија“ у Брђанима код Чачка), републичког пет (електрична централа, млинови и циглане) и 18 од локалног значаја (радионице, млинови, сушаре за воће).³⁸

Ретка су била нова предузећа које је оснивала општина. Окружно грађевинско предузеће „Грапоч“ основано је 1946. године.³⁹ Дрвно-индустријско предузеће „Сима Сарага“ формирано је 28. новембра 1948. године и бавило се обрадом дрвета са неколико стругара и радионица национализованих

- 32 | *Службени гласник НРС*, бр. 44, Београд, 21. септембар 1946, 1163, 1166–1167; У додатном списку за национализацију из децембра 1946 године нашла су се и четири стоваришта – трговине на велико: Стовариште браће Љујића – Чачак, Стовариште трговачко а. д. – Чачак, Стовариште Михаила Бојовића – Чачак, Стовариште Павла Брушије и синова – Чачак, Парна сушара за шљиве Павла Брушије, као и Модерна циглана и црепана Рада Брушије и Милутина Спасића у Љубићу (*Службени гласник НРС*, бр. 61, Београд, 5. децембар 1946, 1605–1606).
- 33 | Млин Лазара и Вилимана Тешића – Чачак, Стругару и млин „Морава“ а. д., Чачак, Хотел „Београд“ предузећа „Крен и Станковић“ у Чачку (*Службени гласник НРС*, бр. 25, Београд, 30. април 1948, 145–146, 150, 159); Национализација из 1948. године обухватила је и штампарију породице Поповић из Чачка [ИАЧ, Народни одбор Среза љубићко-трнавског (у даљем тексту само НОС љубићко-трнавски) (1947–1955), К–33, бр. 6913, Извештај о пословању штампарије и књиговезнице „Ослобођење“ за 1952. годину].
- 34 | *Службени гласник НРС*, бр. 25, Београд, 9. јун 1947, 516.
- 35 | *Службени гласник НРС*, бр. 34, Београд, 30. јул 1947, 663.
- 36 | Илија В. Поповић, *Општина Чаџак : географска проучавања*, Чаџак, 1996, 206.
- 37 | ИАЧ, НОО Чачак, К–12, без броја, План обилазака инспекције рада ОНО Чачак у 1947. години.
- 38 | ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–ОНО, без броја, Списак индустријских предузећа на територији округа Чачанског из 1947. године.
- 39 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000 године*, Чачак, 2009, 388.

од „Морава А. Д.“. Ова фирма је имала више занатски него индустријски карактер.⁴⁰

Ради подизања и искоришћавања локалне индустрије Срески НО љубићко-трнавског среза основао је 10. јануара 1949. године предузеће „Вујан“ – среско предузеће за локалну индустрију.⁴¹ Од оснивања 1949. па до 1. јула 1952. године предузеће се бавило производњом грађевинског материјала, цигле, црепа, камена, креча, као и вршењем услуга „млине индустрије“. Већ крајем 1949. године предузеће је почело истраживање и експлоатацију угља у селу Доња Горевница код Чачка, што је касније постало и његова основна делатност.⁴²

Један од начина да се град и читаво подручје развију било је повезивање пољопривредне производње и подизање прехранбене индустрије. Околина Чачка имала је традиционално развијено воћарство, па су локалне власти још почетком 1945. године планирале да подигну фабрику за конзервирање воћа „на задружној основи“.⁴³ Идеја се даље развијала, па су у јесен 1945. године почели да траже машине за прераду воћа.⁴⁴ Фабрика је требало да се подигне до 1. августа 1946. године, а НР Србије је обезбедила и кредит (1,5 милиона динара). Овој одлуци током јуна 1946. године супротставила се војска, јер је локација за фабрику била делом у кругу касарне на Авлациници (мада је земљиште било општинско), па су насилно, стражарно и с оружјем, отерали раднике који су бетонирали темеље.⁴⁵ Нова локација за подизање фабрике за прераду воћа убрзо је одређена далеко од касарне (простор данашње индустријске зоне поред Западне Мораве).⁴⁶ Штета због мењања плана и започетих послова била је не само финансијска, него и политичка, али је војска овим само потврдила свој примат у друштву.

Планови за подизање ове фабрике дефинитивно су пропали почетком 1947. године, јер је Планска комисија Србије одлучила да се погон за прераду воћа и поврћа подигне у Пожеги, а не у Чачку. Жалбе поткрепљене тврдњама да се у

40 ИАЧ, Општина Чачак (у даљем тексту само ОЧ) (1944–1970), К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага“ Чачак за 1961. годину; Томислав Ђерамилац, „Дрвно-индустријско предузеће 'Сима Сарага' : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 39.

41 „Вујан“ – среско предузеће за локалну индустрију – Чачак упис у регистар“, *Службени гласник НРС*, бр. 22, Београд, 16. мај 1949, 348.

42 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан“ Мрчајевци за 1961. годину.

43 М.А.К., „Скупштина прве обласне земљорадничке произвођачке задруге“, *Слободни глас*, бр. 4, Чачак, 23. фебруар 1945, 1.

44 „Плодан рад градског одбора у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, 3.

45 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–1, 20/46, пов. бр. 35, Допис ОНО Чачак Председништву Народне владе Србије о проблемима подизања фабрике за прераду воћа од 15. јуна 1946. године.

46 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 1601, Одређивање места и израда пројекта за нову фабрику воћа и поврћа у Чачку (30. август 1946).

Чачанском округу налази 17% свих стабала воћа у Србији, да је становништво умешно у гајењу воћа, да се развија малинарство коме смета дуги транспорт, да ће се у Чачку 1947. године отворити Институт за воћарство, да ће се Чачак убрзо повезати пругом нормалног колосека са Краљевом, што ће олакшати извоз производа, нису уважене.⁴⁷ Фабрика је подигнута у Пожеги. Овом политичком одлуком онемогућено је повезивање пољопривреде, науке и индустрије, што је имало утицај на развој града и околине.

Утицај локалних власти на развој индустрије није био велики; планске комисије на нижим нивоима оснивају се касно. Планска комисија у Чачку добила је председника почетком маја 1949. године, али ни тада није имала јасну слику о задацима које треба да оствари, и какав јој је план рада, осим опште констатације да би требало да покрену привреду Чачка.⁴⁸

Наслеђена државна и национализована приватна индустријска предузећа била су скромних капацитета и углавном су се темељила на коришћењу простог физичког рада. Пример технолошке заосталости, реликта из XIX века била је „Железничка радионица у Љубићу“, као део система за одржавање вагона – испостава ложионице у Лајковцу до 1949. године.⁴⁹ Радионица је била државна фирма са преко 200 радника, али са изразито лошим условима рада. Поправке су углавном обављане напољу, често по киши, снегу, на земљи испод вагона. Скупчене радионице биле су пуне дима и без грејања. Реума је била уобичајена болест, а 7% (1954) радника одлазило је сваке године на обавезено боловање.⁵⁰

У распореду цивилних индустријских предузећа Србије, Чачак је почетком педесетих година заузимао скромну позицију. До 1951. године од 68 металских предузећа у Србији ни једно није било у Чачку. Предузеће „Вујан“ налазило се међу седам фирми које су се бавиле производњом креча, а предузеће за обраду дрвета „Сима Сарага“ налазило се међу 20 таквих фирми у Србији. Ниједно од њих није припадало водећим фирмама у својој области. У Србији су 1950. године постојале само две фабрике хартије, једна у Чачку али је већ тада производња била отежана, јер је процес рада био застарео услед дотрајалости машина (60%)

47 | ИАЧ, НОО Чачак, К-3, Ф-ОНО, 13/47, бр. 10417, Примедбе ОНО Чачак Планској комисији НРС на план инвестиционе изградње за 1947. годину (24. фебруар 1947).

48 | *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjiga 2 (1. IV 1944 – 9. XII 1949)*, priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995, 295.

49 | Све до 1952. радионица ради у оквиру Дирекције железница у Чачку. Пошто је 1952. године дирекција укинута „Колска радионица“ (како су је уобичајено звали) са својих 250 радника радила је самостално, али по прописима железнице, све до 1960. године, кад почиње самостално да уговара послове (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, „Слобода“ 1948–1988, Чачак, 1988, 76).

50 | „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 23. март 1954, 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 76.

и слабе опреме. Пивара у Чачку налазила се међу 15 у Србији, али су само три предузећа имала мању производњу. Недостатак предузећа у металској, хемијској, текстилној, графичкој, прехранбеној индустрији, показивао је суморну слику технолошког таворења.⁵¹ Но, овај преглед није узимао у обзир и војну индустрију, тако да је Чачак заправо имао „скривени“ развој.

За модернизацију града, индустријски и економски раст, мењање структуре занимања становништва и услова рада, неопходна је била снажна интервенција државе, велике инвестиције и коришћење нових технологија. Овај подухват захтевао је дугорочно планирање, велике инвестиције, пуно радне снаге и дуг период реализације. Државна интервенција била је неизбежна.

Саобраћај

Обнова комуникација у првој половини 1945. године била је условљена војним потребама, тако да су углавном подизани привремени дрвени мостови. Нови бетонски мост на Западној Морави у Чачку подигнут је 8. децембра 1946. године, као и на Чемерници на путу према Прељини (главној саобраћајници према Београду и Крагујевцу).⁵² Чачак је све до почетка 1973. године био железничко чвориште из кога се рачвала пруга од Београда према Западној Србији и даље према Босни, односно на исток према Краљеву. Међутим, то је била пруга уског колосека која није омогућавала бржи превоз већих количина робе. Нови планови о модернизацији железница и подизању пруга нормалног колосека заобилазили су Чачак (пруга Београд–Бар), па је град у перспективи губио ранији саобраћајни значај.⁵³ „Нормализација“ пруге од Чачка до Краљева извршена је 1955, а од Краљева до Крушевца 1958. године. Узани колосек до Пожеге није „нормализован“, мада је пројекат израђиван још од 1956. године. То је учињено тек за 20 година (1976).⁵⁴ Но, у првој послератној деценији процес индустријализације није био ометен недостатком саобраћајница, већ обрнуто. Чачак је и даље уживао предност због свог положаја у мрежи саобраћајница Србије и Југославије.

Сличан положај Чачак је имао и у телефонској мрежи – град је 1945. имао 80 бројева у локалу и 11 међуградских линија (повезивање се вршило ручно).⁵⁵

51 | *Производне снаге НР Србије*, (ред. Коста Михаиловић), Београд, 1953, 410, 436, 461, 466, 539.

52 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 390.

53 | Ђорђе Јовановић, „Железнички саобраћај у привреди Србије“, *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије*, (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, 47–49.

54 | „Интегрални део система Београд–Бар“, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, 2.

55 | Емилија Матовић, „Шта треба знати кад се телефонира“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 5.

Према другим подацима индукторска централа у Чачку је 1947. године имала само 50 бројева (укључено 25). Годину дана касније (1948) централа је проширена на 100 бројева. Прва инсталирана аутоматска телефонска централа (1952) имала је 400 бројева.⁵⁶ Према броју телефонских апарата на 1.000 становника Србија је 1950. године била испод југословенског просека (Србија 6,0; Словенија 12,7; Хрватска 9,7; Југославија 6,7), али је с друге стране град Чачак (1948) имао виши просек него Србија (1950) – 10,13 апарата (бројева) на 1.000 становника. Прва аутоматска централа у Чачку (1952) са 400 бројева, радила је само у локалу. За везе са другим градовима није могла да се користи, па је у том случају повезивање и даље морало да се обавља ручно.⁵⁷

Без обзира на ова ограничења, за југословенске прилике Чачак је имао солидну основу везану за телекомуникације, које су омогућавале бржи проток информација, што је био важан предуслов за развој модерне индустрије. Предност Чачка у односу на околне градове, па и велике центре у Србији (Крагујевац, Ниш и Приштину), у овом погледу била је велика.

Број становника, телефонских апарата и апарата на 100 становника у појединим градовима Србије 1957. године

Град	Број становника 1956.	Број телефонских апарата 1957.	Број апарата на 100 становника
Београд	484.600	26.712	5,51
Нови Сад	91.500	4.256	4,65
Чачак	20.800	692	3,33
Ваљево	20.600	579	2,81
Шабац	19.200	509	2,65
Краљево	21.100	519	2,46
Титово Ужице	18.400	392	2,13
Крушевац	22.800	466	2,04
Приштина	27.000	517	1,91
Крагујевац	43.800	823	1,88
Ниш	68.300	1.071	1,57

Извор: *Statistički godišnjak FNRJ 1958, Beograd, 1958, 590.*

56 „Укључени у аутоматски међународни саобраћај“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 1. октобар 1979, 29.

57 Душан Миљковић, Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази*, бр. 132 (*Савезни завод за статистику*), Београд, 1996, 194; *Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија“ РЈ ПТТ саобраћаја „Чачак“ – Чачак*, (без места, године издања и обележених броја страна), интерна брошура.

Енергетика

Много већи проблем од саобраћаја било је обезбеђивање електричне енергије, пре свега за развој индустрије. Ратна разарања онеспособила су енергетски потенцијал Србије и Југославије. Преносна мрежа била је значајно оштећена, а енергетски систем пре Другог светског рата у Југославији није ни постојао („Макиш“ је био изузетак). Подизање електрана и преносне мреже били су један од главних задатака Првог петогодишњег плана.⁵⁸ Проблем недостатка електричне енергије почетком педесетих изазивао је застоје у индустријској производњи и озбиљно нарушавао „слику“ о убрзаној изградњи социјализма, што је за власт био озбиљан проблем.⁵⁹

Подизање електрана тиме је добијало и много већи политички значај. Пошто је изградња већих електрана у Србији (ХЕ „Зворник“) била у застоју, интензивирање подизања електрана у Овчарско-кабларској клисури постао је приоритет, јер је недостатак струје озбиљно кочио развој индустрије.⁶⁰ Приликом избора за градњу хидроелектрана у раздобљу 1947–1955. године није могло бити говора о неким економским или енергетским критеријума. Најважније је било што пре створити капацитете за производњу струје. Разлози за такву стратегију били су бројни: оскудна пројектна документација, стање преносне мреже, производни и технолошки капацитети домаће машиноградње (могућност увоза била је ограничена), али и кратки рокови изградње услед великог недостатка електричне енергије. Све је то условило да се за изградњу бирају мањи објекти.⁶¹

Планови за изградњу хидроелектрана у Овчарско-кабларској клисури потичу још с почетка ХХ века, али су занемарени још пре балканских ратова. Радови на подизању брана за хидроелектране „Овчар Бања“ и „Међувршје“ почели су већ 10. октобра 1946. године (суштински тек следеће године).⁶² За обављање ових послова Влада НР Србије формирала је грађевинско предузеће „Хидроградња“ које је имало седиште најпре у Овчар Бањи, а затим у Чачку.⁶³

58 | Слободан Милић, *н. д.*, 67–68.

59 | Саша Илић, „Штедња електричне енергије : неки проблеми односа државе и појединца у несташници струје 1949–1950. године“, *ГДИ*, бр. 3, Београд, 1996, 243–249.

60 | *Privredna politika vlade FNRRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRRJ 1944–1953, knjiga 2*, 17, 63, 335–336, 389, 402, 424–428, 471, 629, 657.

61 | Велимир Николић, „Избор и градња електрана после II светског рата“, *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 106–107; Чедомир Добријевић, „Економика у електропривреди“, *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 216.

62 | Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.*, 7–18, 115.

63 | Витомир Василић, *Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку*, Чачак, 1988, 313.

Пошто је опрема за обе хидроелектране требало да се набави из Чехословачке, раскид сарадње са Источним блоком 1948. године успорио је завршетак ових објеката.⁶⁴ Радове је ометао и недостатак струје, бетона, арматуре, радне снаге, стручњака, машина, искуства. Велики проблем била је и сама конструкција брана, јер су просторије за генераторе укопане у планину, као део стратегије чувања ресурса од потенцијалних авионских напада. Све је то компликовало изградњу, изазивало кварове, поскупљивало и одлагало завршетак радова, а касније и покретање генератора.⁶⁵ Иако су електране у Овчарско-кабларској клисури биле мале, ипак треба нагласити да је од 20 хидроелектрана које су изграђене у Србији 1946–1957. године, само пет било веће снаге него што су „Овчар Бања“ и „Међувршје“.⁶⁶

Недостатак струје у Чачку до завршетка изградње електрана средином педесетих година условљавао је редовне рестрикције за становништво, али и за фабрике и радионице, где сви мотори нису смели да раде у исто време. У граду су кажњавани „несавесни“ потрошачи, али и државна предузећа. Планови производње индустријских предузећа су и током 1954. године били угрожени и смањени због недостатка струје.⁶⁷ Све је то условило „борбу“ за допремање електричне енергије са околним градовима (Крагујевцом и Краљевом), који наводно нису трпели ограничења и политичке захтеве да се из електрана које се подижу у околини града струја допрема најпре у Чачак и да се направи листа приоритета за снабдевање електричном енергијом, јер су државна предузећа имала проблеме у производњи.⁶⁸

Први генератор ХЕ „Овчар Бања“ пуштен је у рад 31. августа 1954, други 15. маја 1957. године (оба генератора снаге 6 MW). Већ после пуштања првог генератора престале су редукције струје у Чачку и околним градовима. Први генератор ХЕ „Међувршје“ пуштен је у рад новембра 1955, а други 1957. године

64 | Боро Мајданац, *н. д.*, 84.

65 | Проблеми са браном и генератором условили су да коришћење ХЕ „Овчар Бања“ буде одложено за више од 18 месеци после 1953. године (Војин Деспот, „Морава пред другом барикадом“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 7; „Тешкоће у пробном погону хидроцентралне Овчар Бања : недовољно проучени пројекти нанели штету заједници“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 5. децембар 1954, 3).

66 | Младен Милаковић, „Електричне централе у Србији 1882–2006“, *Phlogiston 14*, Београд, 2007, 69–70.

67 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер“ за 1953. годину (18. април 1954); „Последице прекршаја потрошње електричне енергије од стране предузећа и потрошача“, *Чачански глас*, бр. 257, Чачак, 1951, 13. фебруар 1951, 3; Драган Ђировић, „Шест месеци у борби за остварење друштвеног плана у Срезу љубићко-трнавском“, *Чачански глас*, бр. 31, Чачак, 24. август 1954, 1.

68 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-4, бр. 254, Записник са седнице Савета за привреду од 15. септембар 1954. године; ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 16597, Решење НО ГО Чачак о проблему снабдевања електричном енергијом (23. новембар 1954).

(укупно 7 MW).⁶⁹ Обе електране имале су 1957. године 5% (13 MW) од укупно инсталиране снаге свих генератора у Србији. Просечна годишња производња обе електране била је око 60.000 MWh (4,1% од производње у Србији 1957. године; 0,7% – 1970; 0,15% – 1989).⁷⁰ Почетак рада хидроцентрала у Овчарско-кабларској клисури убрзо није био довољан да подмири ни локалне потребе за електричном енергијом, али је крајем педесетих то био солидан енергетски потенцијал. Потрошња електричне енергије на подручју општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац у наредних пола века повећала се чак 89 пута.⁷¹

Подизање војне индустрије

Индустријализација Чачка после Другог светског рата извршена је захваљујући подизању војних предузећа „Боба Милетић“ (које је радило у периоду 1947–1953), „Технички ремонтни завод – Чачак“ (основан 1953) и „Слобода“ (основана 1948). Међутим, због „тајности“ пословања, званичне статистике и локални друштвени планови дуго нису бележили допринос војне индустрије у развоју читавог подручја.

Локалне власти нису имале ингеренције над војним предузећима, нити су она давала било какве извештаје општинској управи.⁷² Исто је важило и за планиране инвестиције на локалном нивоу (1953).⁷³ Тек од 1955. године у процедуру локалних друштвених планова уврштена су и војна предузећа („Слобода – Чачак“ и „Милан Благојевић – Лучани“).⁷⁴ Али то је време када је

- 69 | ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Овчар Бања“ за период од 1. до 31. децембра 1956. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Овчар Бања“ за период од 1. јануара до 31. маја 1957. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Међувршје“ за период од 15. до 31. децембра 1956. године; Младен Милаковић, *н. д.*, 69–70.
- 70 | Подаци о процентуалном уделу електрана у Овчарско-кабларској клисури у енергетском потенцијалу Србије израчунати су према подацима из рада Младена Милаковића и подацима из статистичких годишњака: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak*, Beograd, 1989, 250; *Два века развоја Србије – статистички преглед*, Београд, 2008, 160–161.
- 71 | Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971*, Чачак, 1972, 115, 144, 197; Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електросрбије“ Краљево*, Краљево, 1994, 205, 219–220, 301, 389.
- 72 | Изузетак је било војно грађевинско предузеће „Ратко Митровић“ [ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 238, Записник са седнице Савета за привреду од 10. јуна 1953. године; ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 240, Записник са седнице Савета за привреду од 27. јули 1953. године].
- 73 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 233, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануара 1953. године.
- 74 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 264, Записник са седнице Савета за привреду од 11. априла 1955. године.

један део војних предузећа већ почео да се преусмерава на „цивилни“ програм производње.⁷⁵ С друге стране „ТРЗ – Чачак“ никада у периоду социјализма (све до краја 1990) није „постојао“ у статистикама и друштвеним плановима локалних власти.⁷⁶ Техничко-ремонтни заводи (ТРЗ) заправо нису сврставани у фабрике у ужем смислу, али су такође имали индустријску производњу. Први ТРЗ основан је управо у Чачку.⁷⁷

Званично објашњење мотива војног врха да у Чачку и читавој Западној Србији подигне низ фабрика, повезује се пре свега са тадашњим војностратешким разлозима.⁷⁸ Југозападна Србија налазила се изван подручја за које је у јесен 1949. године донета одлука о забрани инвестирања.⁷⁹ Нестабилна политичка ситуација у свету и стање ратне опасности на источним границама убрзало је изградњу војне индустрије. На крају процеса изградње 1956. године војна индустрија Југославије имала је 32 фабрике, као и једну у изградњи (18 потпуно нових), са укупно 21.548 радника.⁸⁰

Одлука војног врха да се у Чачку и оближњим Лучанима, подигну војне фабрике имало је далекосежне последице по развој читавог краја. Тврдње о некаквом „занемаривању“ привредног развоја Чачка после Другог светског рата⁸¹ у односу на суседне конкурентске градове представљају неутемељене емотивне реакције и немају упориште у реалности.

Војне фабрике, трансфер знања и индустријализација града

Чачак је поседовао добре саобраћајне везе, енергетску основу, простор за подизање фабрика, традицију рада војне индустрије и људске ресурсе, што је била добра основа за покретање процеса индустријализације. Централна управа војне индустрије у Београду донела је одлуку да се у Чачку на локацији бившег „ВТЗ“ формира ново предузеће које ће ремонтovati машине из ратних

- 75 „Производња у индустрији и рударству већа од прошлогодишње“, *Чачански глас*, бр. 24, Чачак, 19. јун 1957, 1.
- 76 „ТРЗ – Чачак“ је од почетка седамдесетих сврставан у статистички просек општине само са бројем радника, али не и са приходима које је остваривао. Тачна година од када се води ова статистика није позната, јер су годишњи планови општине у којима се налазе ови подаци уништени после 2000. године (Општина Чачак, подаци из службе за статистику).
- 77 Leonid Jovanović, *Tehnička služba Ko V JNA 1945–1985*, Beograd, 1989, 164–169.
- 78 Александар Стаматовић, *н. д.*, 71.
- 79 Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 60, 62–63, 67.
- 80 Omer Pezo, *н. д.* 41–44, 52; Александар Стаматовић, *н. д.*, 45.
- 81 Милан Мићовић, „Чачак неосновано запостављен у регионалној политици Републике“, *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 876–881.

репарација, а затим их достављати широм земље по наредби Управе војне индустрије. Припреме за формирање предузећа обављене су 1947, а само оснивање Војнотехничког предузећа „Боба Милетић“ извршено је 1. јануара 1948. године.⁸²

Због недостатка новца за набавку нових машина, али и због касније блокаде Источног блока (1948), војна индустрија опремана је машинама из репарација. Да би уопште биле употребљене, машине из репарација претходно је требало оправити и комплетирати. У питању је био обиман пројекат са кратким роковима завршетка радова.⁸³ Војна индустрија добила је 40,7% од свих репарација. Од те количине у периоду 1947–1950. године Србији је додељено 33,5%, Хрватској 12,6%, Босни и Херцеговини 12%, Словенији 0,3% репарационе опреме. Остатак од 41,6% машина додељен је предузећима „Обнова“ из Панчева и „Боба Милетић“ из Чачка, као репарационим складиштима и ремонтним радионицима, одакле је опрема слата широм земље.⁸⁴ Југославија је добила укупно 300.000 тона индустријског материјала и опреме из Западне Немачке. У овој групи, међу вреднијим постројењима, налазила се и опрема из фабрике аутомобила „BMW“ из Минхена и „Ernest Reine“ из Нирнберга (погодна за формирање алатнице) која је допремљена у предузеће „Боба Милетић“ у Чачку.⁸⁵

Новоформирано предузеће „Боба Милетић“ имало је 150 радника и 14 ученика. Стручних кадрова било је мало, па су закључили уговор са десет инжењера из Немачке и шест из Југославије да организују посао. У Чачак је прекомандовано и доста официра из других гарнизона ЈНА, који су имали одговарајуће знање и искуство у вези са индустријском производњом. Ово војно предузеће ускоро је постало главни центар сакупљања, ремонта и дистрибуције машина из репарација за војну индустрију Југославије. Поред ремонта машина, фабрика „Боба Милетић“ је, као успутну делатност почела да прави нарезнице и алат за машине, што је касније омогућило да се у Чачку подигне потпуно нова фабрика.⁸⁶

- 82 | Добросав Боба Милетић, некадашњи радник ВТЗ Чачак, члан КПЈ; 1941. године био је комесар Завода. Убили су га четници 5. марта 1943. године у селу Остри код Чачка (Бождар Ковачевић, *н. д.*, 31).
- 83 | Од укупно 7.670 машина које су биле потребне за фабрике наоружања војне индустрије, из репарација је обезбеђено 4.020 машина, 1.190 из увоза, укупно 68%. Планирана је оправка још 2.250 машина из репарација, па је недостајало још 210 машина. За фабрике барута сва опрема предвиђена је из репарација. За ваздухопловство 3.660 нових машина, 1.410 из репарација, из набавки 340 – укупно 52%. У бродоградилштима су током 1948–1950. уграђене 5.843 машине (Omer Pezo, *н. д.* 40).
- 84 | Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 18.
- 85 | Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, 551.
- 86 | Заслуге за покретање производње резног алата припадају мајстору Живку Русмиру, који је пре Другог светског рата тај посао научио у предузећу „Југоалат“ из Новог Сада. Ову технологију додатно су усавршили немачки инжењери који су радили у „Боби Милетићу“ у процесу каљења резног алата,

Испоставило се да је овај непланиран трансфер технологије и знања постао основа за касније формирање најмодернијег предузећа у граду („Фабрика резног алата – ФРА“) и једна од најзначајнијих модернизацијских тековина које су обликовале град у следећих педесет година. Поред ове технологије, предузеће „Боба Милетић“ почело је и ремонт, монтирање, а касније и производњу термичких пећи и термичке керамике, што је касније постала основна делатност још једне нове фирме („ЦЕР“). Фабрика „Боба Милетић“ имала је и своју школу и интернат за ученике, будуће раднике, оформљен 1948. године. Кроз ову интерну школу, која је деловала по војним прописима као и цело предузеће, за три године школовало се 320 ученика. Услови рада у фабрици били су тешки, дисциплина војничка, примања мала. Радници су се често бунили, а казне су биле строге (укључивале су и отпуштање са посла). Предузеће је после завршетка ремонта машина из репарација престало са радом 1. марта 1953. године.⁸⁷

Расформиравањем предузећа „Боба Милетић“ Чачак није остао без војне индустрије. Техничка служба ЈНА формирана је 1953. године интеграцијом дотадашњих служби по родовима војске. На нивоу војних области основани су ремонтни заводи са циљем ремонта војне опреме и производње резервних делова. Прва установа овог типа која је основана био је „**Технички ремонтни завод Чачак**“ (3. мај 1953). У нову фирму из предузећа „Боба Милетић“ прешло је 130 радника, а из Београда се у ново предузеће преселила Главна аутомобилска радионица МНО („Аутокоманда“) са 120 радника, машинама и потребном опремом за рад. „ТРЗ Чачак“ био је под пуном војном управом, самоуправљање није у потпуности примењивано, а пословање по дохотку уведено је тек 1. јануара 1957. године. Те године фабрика је имала 468 радника. Заводу је 1957. припојена артиљеријска радионица из Земуна, а 1958. године и војна аутомобилска радионица из Крагујевца. На крају 1958. године у фабрици је било запослено 687 радника. Основни радни задаци Завода педесетих година били су усмерени на ремонт моторних возила точкаша, међу којима су већину чинила америчка и западна теретна и теренска возила (*Dodge, GMC, Jeep, Ford, Willys, Fiat*).⁸⁸

Престанком рада предузећа „Боба Милетић“ омогућено је да се формира и предузеће „ЦЕР“. Званично, фирму је основала општина Чачак 3. фебруара

што је касније олакшало покретање производње у посебној фабрици (Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 106–107; Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (2) : пут до гиганта“, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 11. мај 1973, 5; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 31–33; Изјава Петра Јоловића Беске, председника синдиката радника „Бобе Милетића у периоду 1947–1953, аутору текста 17. маја 2010. године; Изјава Влада Карличића, мајстора предузећа „Боба Милетић“ 1947–1953, дата аутору текста 15. маја 2010. године).

87 Е. Жабкар, „Нови производи предузећа ’Боба Милетић’“, *Чачански глас*, бр. 310, Чачак, 1. мај 1952, 3; Милорад Лукић, „Генерације од 1948. до 1952. војно-индустријске школе „Чачак“, Чачак, 1986, 11; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 31–33.

88 Leonid Jovanović, *н. д.*, 168–173; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 13, 34–37, 41–45.

1953. године.⁸⁹ Суштински, посебан погон у преузећу „Боба Милетић“, „Централна електрорадионица – ЦЕР“ формиран је још 1948. године, са задатком да врши оправку и производњу електротермичких постројења за потребе војне индустрије. Према објављеним сећањима, захваљујући залагањима инжењера запослених у Чачку, овај погон није пресељен у Панчево („Утва“), па је крајем 1948. године у оквиру „Бобе Милетића“ формиран посебан погон (поједина сећања наводе да је то већ тада било посебно предузеће) „ЦЕР“.⁹⁰

После гашења предузећа „Боба Милетић“ савезна влада имала је намеру да највећи део машина пресели у Босну, па је постојала опасност да се и „Централна електро радионица“ премести из Чачка. Срески НО упутио је делегацију код Светозара Вукмановића Темпа и генерала Гошњака, са циљем да издејствују одлуку да погони остану у Чачку, што им је и успело.⁹¹ Нова фабрика преузела је 93 радника и око 120 машина (репарације из Немачке) из ликвидираних предузећа. Број запослених повећао се до краја 1953. године на 419 људи (1954 – 680, 1957 – 777).⁹² Настављен је посао на поправкама индустријских електропећи страног порекла, али је временом почела производња потпуно нових пећи са регулационом техником у сарадњи са фирмама из Западне Европе. Важан сегмент делатности били су и послови монтаже индустријских и енергетских постројења широм Југославије.⁹³ Све до средине шездесетих радили су за домаће тржиште. Први извозни посао из 1956. године (у симболичним количинама), био је везан за пласман електро решоа за Кувајт, Ирак и Сирију.⁹⁴

Друго предузеће које је настало ликвидацијом фирме „Боба Милетић“ била је „**Фабрика резног алата – ФРА**“, коју је ГНО Чачка основао 3. фебруара 1953. године.⁹⁵ Као и у случају предузећа „ЦЕР“ и за опстанак радионице за прављење нарезног алата фирме „Боба Милетић“, која је касније постала предузеће „ФРА“, неопходно је било тражити подршку у државном врху. Када је крајем 1952. године ликвидација предузећа „Боба Милетић“ била извесна,

- 89 | ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 2490/53, Решење НО ГО Чачак о оснивању предузећа „Термо-техника ЦЕР“ (3. фебруар 1953).
- 90 | Мотивација инжењера Едварда Жабкара (Словенца избеглице из Марибора у Чачку) да лобира да се „ЦЕР“ формира у Чачку била је подстакнута жељом да се одужи Чачанима због топлог дочека 1941. године када су га из завичаја протерали Немци (Л. О., „Церова“ деценија“, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 17. мај 1963, 6).
- 91 | „Шта је спорно у оснивању ЦЕР-а : шта би Жабкар рекао на прослави дана фабрике?“, *Цер*, бр. 153–154, Чачак, 3. фебруар 1989, 6.
- 92 | Томислав Ђерамилац, „Скица за монографију фабрике 'ЦЕР'“, *Цер*, бр. 28/29, Чачак, јануар-фебруар 1978, 10–11.
- 93 | Милија Урошевић, „Осврт на токове развоја производног програма Фабрике Цер“, *Цер*, бр. 15, Чачак, децембар 1976, 6.
- 94 | „Извозно пословање : 'Бум' је настао пре пет година“, *Цер*, бр. 28/29, Чачак, јануар-фебруар 1978, 16.
- 95 | ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 2941, Решење НО ГО Чачак о оснивању Фабрике резног алата (2. фебруар 1953).

ГНО Чачка упутио је молбу Министарству народне одбране (генералу Ивану Гошњаку) и Привредном савету ФНРЈ (Францу Лесковшеку) да радионица за израду нарезница и урезница остане у Чачку, пошто су у њој радили искључиво људи из тог града. Чачани нису били спремни да се премештају у неки други град Југославије, па би без примања остало 60 породица.⁹⁶ Општина Чачак подржала је захтев радника да се оснује нова фирма у Чачку, са потпуно новим програмом производње, за који је војна команда првобитно сматрала да је бесперспективан.⁹⁷

Додатан притисак из Општине и истрајност радника условили су да је војна команда у Београду пристала да део погона из расформираног предузећа „Боба Милетић“ заједно са радницима остане у Чачку. Кредит за адаптацију хала (магацин предузећа „Отпад“) дала је НР Србија преко ГНО Чачка (4,5 милиона динара). Грађевински послови завршени су априла 1953, прва монтирана машина почела је са радом 3. јуна 1953, а цео погон монтиран је коначно 6. новембра 1953. године. Приликом почетка рада фабрика је имала 22 радника (1954–68, 1955–168, 1956–195).⁹⁸

Основни проблем новог предузећа био је недостатак стручних кадрова, тако да су се 1955. задовољавали и са занатском производњом у којој су највећи стручњаци били техничари.⁹⁹ Први већи проблеми у пласману робе уследили су 1956. године, када је продаја готових производа опала на 50% од потписаних уговора.¹⁰⁰ Тржиште је захтевало квалитетне производе. Одмах по оснивању фабрике (1953) интересовање за њене производе појавило се у ширем региону (Турска), а већ 1956. и на нивоу света (Бразил). Међутим, први извозни послови уговорени су 1957. године када су почели да извозе алат у Бразил, Кину и арапске земље.¹⁰¹ Исте године предузеће је имало 206 запослених.¹⁰² Развој нових техно-

- 96 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 17137, Молба НО ГО Чачак Министарству НО ФНРЈ и Привредном савету ФНРЈ о за оснивање Фабрике резног алата у Чачку (6. децембар 1952).
- 97 | „Овако је било“, *Фабричке новине*, бр. 150, Чачак, мај 1988, 12.
- 98 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.
- 99 | „Самоувереност у Фабрици резног алата“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 12. октобар 1955, 5.
- 100 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.
- 101 | М. Кораксић, „Посета новооснованој Фабрици резног алата“, *Чачански глас*, бр. 358, Чачак, 1. мај 1953, 3; „Проширује се Фабрика резног алата“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, 1; „Укорак с брзим развојем југословенске индустрије“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 26. септембар 1956, 1; *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963*, (приредио Милан Ђоковић), Чачак, 1963, 11, 14, 19, 22, 25–26.
- 102 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата у Чачку за 1962. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1962. годину.

логија, употреба модерних машина, стручно усавршавање и повезивање са западним капиталистичким светом, постаће пословна оријентација ове фабрике тек у наредним деценијама.

Најважније предузеће које је подигнуто у Чачку после Другог светског рата била је војна фабрика „Слобода“, званично основана 10. јула 1948. године у селу Јездина испод планине Јелице (данас предграђе Чачке). „Слобода“ је била једна од 15 потпуно нових војних фабрика које су изграђене у Југославији. Изградња је започела у другој половини 1948, према упутствима Централне управе војне индустрије, а завршетак радова планиран је најкасније за 1952. годину. Радови су поверени војном грађевинском предузећу „Ратко Митровић“ основаном због подизања војних фабрика у Лучанима, Трстенику и Чачку, у коме се и налазила дирекција ове фирме. Нова војна фабрика повезана је железничком пругом до станице у граду, али и путевима, ископани су бунари, постављени водовод и канализација, што ће касније знатно утицати на развој града. Редован јавни превоз, канализацију, водовод, хотел и нова стамбена насеља, Чачак је добио захваљујући „Слободи“. Радови на подизању фабрике каснили су због блокаде СССР-а од 1948. године. Опрема је требало да стигне из Пољске, Чехословачке и Мађарске, али је због блокаде највећи број машина добијен из репарација.¹⁰³

Мотив за подизање „Слободе“ у Чачку темељио се на процени војно-стратешке локације, која је могла лако да се брани од евентуалних напада из ваздуха. Према првобитном плану, фабрика овог типа требало је да се гради у североисточној Србији. Друга опција били су неприступачни делови Хрватске и Босне. На крају је одлучено да се подигне поред Чачка. На градилиштима је од 1948. године повремено било и 23.000 људи. После раскида односа са СССР-ом 1948. године донета је одлука да се фабрика пресели на просторе око Бугојна или Горњег Вакуфа у Босни. Због дејства заосталих усташа („крижара“) ово решење је ипак одбачено и „Слобода“ је остала у Чачку.¹⁰⁴

Прва производња покренута је новембра 1949. године и то су били столарски и браварски производи за цивилно тржиште, иако предузеће није добило никакве производне планове. Током 1950. године школовани су радни-

103 На три градилишта (Чачак, Лучани, Трстеник) било је преко 7.000 радника. Половина су били војници, остало фронтоске бригаде (добровољан и присилан рад). Користили су и рад сеоског становништва. Дирекција фирме „Ратко Митровић“ сели се 1964. године из Чачка за Београд (*20 година грађевинског предузећа „Ратко Митровић“*, (без места и године издања), 7–12, 29–31; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 9, 13, 105–106).

104 Инжењер Душан Војиновић себи приписује заслуге за избор локације за подизање фабрике, лобирање да се иста оснује у Чачку и да се одбаци предлог о њеном премештању у Босну. Као мотив за ове поступке наводи потребу да се одужи Чачанима и топлом пријему који је доживео у граду почетком двадесетих година XX века, када је посетио варош [Душан М. Војиновић, „Сећања на један период развоја града Чачка“, *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 872–873].

ци за специфичне потребе војне фабрике, што је настављено и у наредним годинама (просечно 124 радника годишње), пошто постојеће школе у то време нису биле у стању да обезбеде неопходан кадар. Када је предузеће основано 1948. године имало је 16 запослених (1949 – 301, 1950 – 1.252, 1951 – 1.450, 1954 – 1.897, 1957 – 1.327). „Слобода“ је званично почела производњу 1. маја 1951, али серијска производња почела је у првом кварталу 1952. године. Машине су монтирала мајстори из „Бобе Милетића“, а пробну производњу, према сећањима савременика, покренуо је немачки инжењер. Основу ове војне фирме чинили су послови производње и ремонта муниције разних калибара (највише противавионске), упаљача за гранате и алата за друге војне фабрике. Смањене потребе ЈНА за производима из „Слободе“ условиле су да се 1955. године део предузећа усмери на производњу противградних ракета и пиротехничког материјала, као и делова за радио-индустрију. Прелазак на рад за цивилно тржиште изазвало је прву кризу предузећа, отпуштање 29% радника (1956), као и несналажење са тржишним условима привређивања. Током 1956/1957. године почела је производња решоа, воденица за кафу, стоних лампи, емајлираног посуђа, спојница за пумпе и апарата за прскање биља. Масовни програм за цивилно тржиште почео је да се производи тек од 1958. године (усисивачи). Војни део фабрике почео је 1957. године да по лиценци производи противавионску муницију (за борбу против млазних авиона) коју је успешно извозио у свет. Предузећем су све до шездесетих руководила војна лица (углавном са чином пуковника).¹⁰⁵

Захваљујући подизању војних фирми Чачак је добио два значајна модерна предузећа („ГРЗ“ и „Слободу“), која су 1958. године запошљавала преко 2.000 радника, што је чинило око 9% радника у целокупној војној индустрији Југославије (6,1% ако се рачуна само „Слобода“). Поред тога, два предузећа која су настала преузимањем проширењем погона из војне индустрије („ФРА“ и „ЦЕР“), имала су преко 1.200 радника до 1958. године и за то време модерну технологију и непрекидне квалитативне помаке у структури запослених. Чачак је до друге половине педесетих постао значајан центар војне индустрије на нивоу целе Југославије.

105 | „Слобода“ је купила лиценцу за производњу противавионске муниције типа „Хиспано“ – 20 mm (ПАВ), као и делове за ПАВ метак 20 mm „Бреда“. Нова ПАВ муниција имала је примену у борби против млазних авиона. Захваљујући овој западној војној технологији „Слобода“ је имала дугогодишњи извоз муниције у многе државе (Ј. Матијашевић, „Пре 30 година“, *Слобода*, бр. 316, Чачак, 6. октобар 1982, 3; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 15, 17, 21–29, 57, 69–70, 73; Изјава Предрага Шипетића, радника „Слободе“ од оснивања предузећа, дата аутору текста 28. априла 2010. године).

**Цивилна производња, застареле технологије
и ограничавање приватне иницијативе
– наличје социјалистичке индустријализације**

За разлику од војне индустрије која је имала релативно модерну технологију, потребу за непрестаним повећањем броја радника и квалификационе структуре запослених покретањем нове производње и обима продукције, а тиме и стварање нових занимања, организације рада, цивилна индустрија је имала сасвим другачији развој, не рачунајући предузећа „ЦЕР“ и „ФРА“ која су произашла из војних фирми. Ова предузећа су 1957. године од укупно око 4.100 радника у индустрији Чачка имала око 1.300 запослених (31,7%).¹⁰⁶

Пример технолошке заосталости била је „**Железничка радионица у Љубићу**“ са преко 200 радника.¹⁰⁷ „**Фабрика хартије**“, иако је имала добро половање, није довољно улагала у нове технологије.¹⁰⁸ Имали су старе машине које су захтевале велики број радника, а поред тога стварали су и знатне губитке током технологије израде папира („растур“ материјала).¹⁰⁹

Од свих предузећа која су основана у овом периоду у Чачку, једино је штампарија „Светлост“ имала привредни раст и технолошку обнову производње. **Графичко предузеће „Светлост“**, званично је основао ГНО Чачак 25. октобра 1954. године.¹¹⁰ Нове машине купили су 1955. године када је у фирми радило само 29 радника. У то време у Србији предузеће оваквог типа није постојало изван Београда.¹¹¹ У граду је од 1945. радила и штампарија „Ослобођење“, али са застарелим машинама преузетим током национализације. Ова два предузећа интегрисала су се 1957. године. Заједничко графичко предузеће „Светлост“ имало је 1958. године 160 запослених, претежно жена (80%).¹¹²

106 Подаци су израчунати на основу укупног броја запослених у војним предузећима и фирмама које су из њих настале, као и подацима о укупном броју запослених у индустрији града Чачка 1957. године објављених у публикацији: *Statistički godišnjak FNRJ 1958*, Beograd, 1958, 581–584.

107 „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 23. март 1954, 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, н. д., 76.

108 Средином педесетих производили су 4.500 тона разног папира. У Турску су извезли 7% производње (70.000 долара) и од тих средстава купили машине у Аустрији. Фабрика је имала велике инвестиције у енергану, трафо-станицу, железнички колосек („Фабрика хартије добија признање из иностранства“, *Чачански глас*, бр. 372, Чачак, 11. август 1953, 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 4).

109 Пошто почињу да производе и дрвењачу, од 1956. мењају име у „Фабрика хартије и дрвењаче Чачак“ (Дојчило Митровић, н. д., 90–91).

110 „*Литонапир*“ 1954–1994, (ур. Мирко Студовић), Чачак, 1994, 13, 15–18.

111 ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању Графичког предузећа „Светлост“ у Чачку у 1956. години.

Друга предузећа са мањим индустријским капацитетом, а које је основао град, радила су знатно слабије, са застарелом опремом, слабом организацијом рада и материјалним губицима. Грађевинску фирму која се бавила и прерадом дрвета „Симо Сарага“ (основану 1948) ГНО Чачак морао је већ 1950. године да расформира и оснује Градско индустријско предузеће „Сима Сарага“, занатског карактера, са задатком да израђује столарију и струже грађу.¹¹³ Део фирме који се бавио грађевинарством ликвидан је 1958. године, јер није могао да конкурише развијенијим предузећима.¹¹⁴ Предузеће за обраду дрвета и метала „Пролетер“ (основано 1952) угашено је 1956. године због лошег пословања.¹¹⁵

Слично је било и са прерађивачком индустријом. Фабрика ратлука, бомбона и алве „Моравка“ основана 1954, ликвидирана је 1957. године.¹¹⁶ Имовину је преузело тада прехрамбено предузеће „Први мај“.¹¹⁷ Пивара „Крен и Станковић“ национализована је 1948. године и припојена прехрамбеном предузећу „3. децембар“. Нестручно особље производило је пиво слабог квалитета, грађани су се жалили на кисели укус, па су често огромне количине просипане у реку. Градске власти су због лошег пословања ликвидирале фирму августа 1953. године.¹¹⁸ Од пропалог предузећа настала је Пивара „Овчар“, која је производила мале количине пива.¹¹⁹ Новом предузећу биле су потребне инвестиције, нове машине за флаширање пива, као и обука за хигијенско пуњење стаклених боца.¹²⁰

- 112 | „Два нова предузећа у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, 1; П. К., „Од радионице до предузећа“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 16. октобар 1957, 3; М. М. В., Н. З., „Литопапир‘ из Чачка прераста у гигант у графичко прерађивачкој индустрији : производи за целу земљу“, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 27; „Литопапир“ 1954–1994, (ур. Мирко Студовић), 13, 15–18.
- 113 | Томислав Ђерамилац, „Дрвно-индустријско предузеће ‘Сима Сарага’ : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 39.
- 114 | ИАЧ, ОЧ, К-12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага“ Чачак за 1961. годину.
- 115 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер“ за 1953. годину (18. април 1954); Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 403.
- 116 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 409; М. С. Пантовић, „Хемијска индустрија ‘Први мај’ : са утрине на обали Мораве на светско тржиште“, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 28.
- 117 | ИАЧ, НОС Чачак, К-52, без броја, Извештај о прегледу завршног рачуна за 1956. годину предузећа „Први мај“ из Чачка.
- 118 | М., „Откривена тајна киселог пива“, *Чачански глас*, бр. 346, Чачак, 3. фебруар 1953, 3; „Пивара ‘3. децембар’ у ликвидацији“, *Чачански глас*, бр. 375, Чачак, 1. септембар 1953, 1;
- 119 | Производили су 8.000 хектолитара пива годишње (1957). Потражња пива у то време није била велика, па нису ни улагали у нове капацитете. Пивара је 1958. године почела да производи и два безалкохолна пића – кокту и сокове од лимуна и поморанџе („БИП – Чачак : пионир индустрије на Морави“, *Чачански глас*, бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, 18).
- 120 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-4, бр. 246, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануар 1954. године.

Није добро радила ни национализована **млекара**. Обнова млекарске задруге извршена је 22. августа 1954. године (пре тога нису радили неколико година). До тада су се налазили у оквиру предузећа за откуп пољопривредних производа.¹²¹ Гасиле су се и трговинско-прехранбене фирме, које су могле да постану основа за покретање прехранбене индустрије. После одлуке о престанку обавезног откупа стоке од сељака, државно предузеће за откуп стоке и сточних производа „**Овчар**“ ликвидирано је 1951. године.¹²² Организовање промета пољопривредним производима преузело је предузеће „**27. март**“, основано 1951. године у Чачку.¹²³ Иако је имало извозне послове (1956)¹²⁴, ово предузеће је због нестручног вођења трговинског промета, проневера и великих губитака Општина морала да ликвидира (1958). Проблем су били руководећи кадрови са ниским степеном образовања.¹²⁵

Добро пословање имала су предузећа која су град снабдевала основним прехранбеним производима. Пораст броја становника града условио је да се 1954. подигне и парна пекара за индустријско печење хлеба (12 тона за 24 сата).¹²⁶ Ново пекарско предузеће „**Исхрана**“ (настало од Задружног пекарског предузећа), градске власти формирале су 25. априла 1954. године.¹²⁷

Прехранбена фирма „**Први мај**“ основана 1951. године од ликвидираног предузећа „Градац“ са циљем да снабдева грађанство Чачка месом и сухо-меснатим производима, на почетку пословања имала је локални значај. Због брзог развоја већ 1953. пререгистровани су се из трговачког у индустријско предузеће, када подижу и хладњачу. Проширење производње омогућило је отварање продавница и ван Чачка (Београд, Трстеник). Проширење пословања није условило повећање пољопривредне производње у околини, јер су свиње за клање куповали у Банату.¹²⁸

Предузеће „**Вујан**“, које се почетком педесетих преоријетисало са индустријске производње на ископавање угља, имало је губитке у пословању.¹²⁹

- 121 ИАЧ, НОС Чачак, К-55, без броја, Извештај о пословању земљорадничке млекарске задруге у Чачку за 1959. годину; „Обнавља се млекарска задруга у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 31, Чачак, 24. август 1954, 3.
- 122 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-1, бр. 46, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 5. октобра 1951. године.
- 123 ИАЧ, ОЧ, К-12/а, без броја, Извештај о пословању за 1952. годину предузећа „27. март“ Чачак.
- 124 Милан Ђоковић, „Наши производи на иностраним тржиштима“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 16. јануар 1957, 1, 3.
- 125 М. Ђоковић, „Како је предузеће '27. март' доспело до ликвидације“, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 4. јун 1958, 2.
- 126 „Чачак добија нову пекару“, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 9. фебруар 1954, 1.
- 127 Пија V. Popović, *n. d.*, 203.
- 128 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-34, бр. 6965, Завршни рачун предузећа „Први мај“ за 1953. годину (22. март 1954).
- 129 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-1, бр. 56, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 29. марта 1952. године.

Фирма је 1952. године ликвидирала производњу грађевинског материјала и почела да се бави искључиво копањем мрког угља. Спадали су у мање руднике са застарелом опремом, без утицаја на индустријски развој региона.¹³⁰ Нешто бољу производњу имао је рудник магнезита „Шумадија“, који је држава преузела национализацијом од 5. децембра 1946. године, односно од 2. јануара 1948. године. Имали су примитивну и малу производњу, држава није инвестирала у модернизацију експлоатације, тако да је 1952. године одлучено да се рудник затвори, пошто је Влада управу над рудником пренела на Срез. Ова одлука ипак није спроведена захваљујући покретању производње ватросталне опреме за индустрију у фирми „Магнохром“ у оближњем Краљеву, којој је за рад био неопходан магнезит.¹³¹

Економија Југославије у доба социјализма није до краја подржављена. На најнижем производном и технолошком нивоу налазиле су се приватне занатлије. Идеолошка одбојност према приватној својини у првим послератним годинама, ма колико та производња била безначајна, испољавала се не само кроз одузимање ратне добити, конфискације и национализацију, већ и стални притисак у циљу сузбијања „шпекулације“, односно тежњу да се занатлије организују у задруге које би контролисала држава (производни планови, набавка сировина, одређивање, цена, плата и профита, обезбеђење тржишта). Једна од тих задруга откупила је приватну фабрику кожних производа у Атеници („Морава“).¹³² Највећа задруга тог типа била је Занатско-набавно-продајна задруга у Чачку, која је функционисала на основама удруживања и контроле занатлија од ослобођења па до 1952. године, од када раде на тржишним принципима.¹³³

Занатство, као систем малих и средњих индустријских постројења није могло да се појави у социјалистичкој економији. Међутим, занатство је опстало на нивоу пружања ситних услуга грађанству, делимично и индустрији (сервиси). У граду Чачку је 1952. године са дозволом радило 515, а без дозволе чак 676 занатлија, укупно 1.191 лице, што је готово исти број као у војном предузећу „Слобода“ (1951–1.450). Занатлије које су радиле без дозволе заправо су имале стално запослење у државним фабрикама, а своју приватну делатност обављали су после редовног времена. И поред велике контроле они нису опорезовани нити су новчано кажњавани, што је држава покушавала да спречи.¹³⁴ Из овог слоја индустријских радника и мајстора, могао је да се створи слој приватника,

130 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан“ Мрчајевци за 1961. годину.

131 | „Више од пола века 'Шумадије'“, *Чачански глас*, бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јули 1976, 26; Миломир В. Глишић, *Брђани*, Горњи Милановац, 1999, 219–223.

132 | „Радници Чачка организују такмичење по подружницама у гоњењу шпекуланата“, *Слободни глас*, бр. 45, Чачак, 11. децембар 1945, 3; В. Вукосављевић, „Развитак занатских задруга у округу“, *Слободни глас*, бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, 3.

133 | Миладин Вукосављевић, *Занатска задруга „Универзал“*, Чачак, 1986, 60–70.

134 | „Проблеми занатства у Чачку : масовно кршење прописа“, *Чачански глас*, бр. 324, Чачак, 19. август 1952, 1.

предузетника у малим индустријским постројењима са довољним технолошким знањима и начином организације производње потребним за економски раст и развој. Међутим, државни социјализам из идеолошко-политичких разлога (монопола власти у свим сферама живота) никада није дозволио развијање и напредак приватне индустријске производње, све до осамдесетих година, а и тада уз озбиљна ограничења пословања.

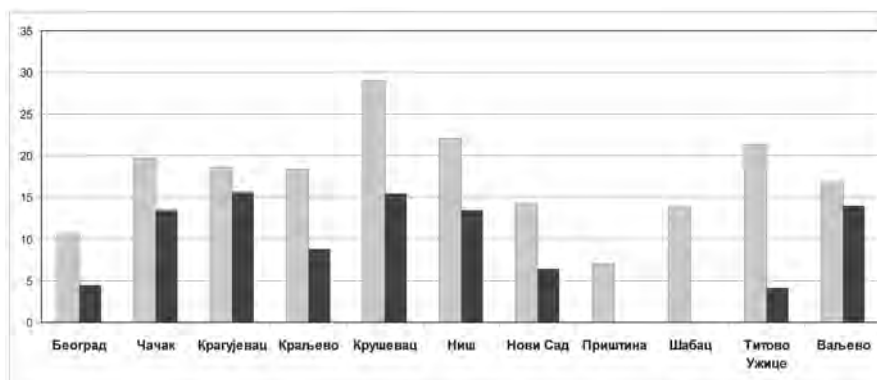
Домети и ограничења индустријализације Чачка (1944–1956)

Према основним показатељима Чачак је до краја 1956. године постао индустријски град. Према званичним подацима град Чачак је 1957. године имао 3.660 радника у индустрији и осам индустријских предузећа.¹³⁵ Но, ова статистика није урачунавала и „ТРЗ–Чачак“, тако да је град имао заправо девет индустријских предузећа са око 4.100 радника (6,3 пута више него 1945, односно 2,27 пута више него пре 1941). На делу је била убрзана индустријализација која је променила типологију читавог насеља. Чачак је постао регионални индустријски центар са две војне фабрике које су имале значај на нивоу целе Југославије („ТРЗ – Чачак“ и „Слобода“). Захваљујући трансферу технологија, знања и људи из војне индустрије град је добио и две нове цивилне фабрике („ЦЕР“ и „ФРА“) које су наставиле процесе технолошког усавршавања. Сваки пети становник града био је запослен у индустрији, чији је развој захтевао упошљавање све квалификованије радне снаге (висококвалификованих радника, техничара, инжењера и образоване администрације). Енергетске потребе града обезбеђене су са две хидроелектране подигнуте у Овчарско-кабларској клисури. Истовремено град је добио и два грађевинска предузећа која су основана да би се подигла војна индустрија и хидроелектране. Уз све то, према степену телефонизације и укључености у саобраћајне токове, Чачак је био изнад републичког просека. Обим свих уложених инвестиција никада пре, нити после овог кратког периода (1947–1956), није забележен у историји града. Међутим, изостанак даљих улагања у пренос електричне енергије, путне и железничке правце, ометао је даљи развој индустрије у Чачку и околини. Додатни проблем била су нерентабилна предузећа и неквалификована структура радника која се споро мењала.

У првој послераној деценији забележен је велики индустријски раст града Чачка, али он није био битно другачији од трендова који су карактерисали и друге градове у Западној Србији. Чачак је био у просеку, осим када је у питању металоперађивачка индустрија, и нарочито војна индустрија. Заправо, град Чачак постао је средњи индустријски центар Србије, попут других градова у окружењу. Видно је да су нека друга места више била административни центри

(Београд, Нови Сад, Крагујевац, Приштина, па и Ниш), што се види из учешћа индустријских радника у укупном становништву тих градова.

Број индустријских радника и радника у металопрерађивачкој индустрији у односу на укупан број становника појединих градова Србије 1957. године (у процентима).

Извор: Подаци у графику израчунати су и презентовани према статистичким показатељима из публикације „Statistički godišnjak FNRJ 1958“, Београд, 1958, 581–584.

Но, то је одговор на последње питање у овом истраживању. Одговор на прво односи се на утицај наслеђене саобраћајне, енергетске и индустријске структуре на развој Чачка. Иако је она у рату била доста оштећена и уништена, може се рећи да је индустријски развој Чачка пре Другог светског рата по много чему одредио и раст индустрије током епохе социјализма, посебно у вези са развојем војне индустрије.

Друго питање се односи на национализацију и централно планирање као основу за даљи индустријски напредак. Национализација индустријских постројења у Чачку ни на који начин није помогла развоју индустрије, чак обрнуто. Национализоване су мале приватне фирме које нису биле носилац развоја, а које би да су остале у приватном власништву и у условима тржишног пословања, битно допринеле привредном развоју. Иста оцена важи и за занатство. Велики потенцијал града у овој области систематски је гушен из идеолошко-политичких разлога (монопол у одлучивању и осигуравање власти).

Сасвим друга оцена важи поводом централног планирања. Индустријски развој Чачка у потпуности је био одређен одлуком централних власти Југославије да у граду подигну војна предузећа. Самоуправљање у овом систему није играло никакву улогу, као ни сама локална власт. Ипак, могућност да се на локалном нивоу одлучује о привредним кретањима (1952) дала је шансу да се покрену иницијативе за развој оне индустрије за коју је по претпоставци постојала перспектива развоја, иако се централна власт са тим није слагала („ЦЕР“, „ФРА“). Али и ове одлуке никада не би биле реализоване без пристанка централних власти. С друге стране, највећи део предузећа које је основала и о којима је бринула локална власт лоше је пословао, периодично је ликвидан, јер је имао

застарелу технолошку основу, вишак запослених и ниску квалификациону структуру, што је отежавало развој града.

Планска привреда, војна индустрија и делимична могућност одлучивања на локалном нивоу били су кључни чиниоци индустријализације Чачка 1944–1956. године. Читав процес одвијао се уз минимално одлучивање људи из локалне заједнице. Независно од тога, индустријализација Чачак несумњиво је донела многе позитивне резултате – створила је основу која је одредила даљи развој града и његову модернизацију, покренула је процесе урбанизације и подизања комуналне инфраструктуре. Међутим, подизање индустрије претходило је свим овим процесима, укључујући и систем просветних и установа културе. Чачак је најпре постао индустријски град, а тек затим су обезбеђивани услови да се у том граду и живи као у урбаном месту, што је процес који су прошле све социјалистичке земље у својој урбанизацији (хипоурбанизација – подурбанизованост).¹³⁶ Индустрија (војна) је постала центар градског организма, а сви остали садржаји града били су у другом плану, што је трајно одредило и типологију насеља у наредним деценијама, а то је предмет неког новог истраживања.

Industrialization of Cacak 1944–1956

The paper analyses preconditions, development and achievements of industrialization of Cacak in the first twelve years of life of socialist Yugoslavia. The influence of the process of nationalization of private property, central planning, development of traffic, energetic and telecommunications as well as location of military industry on the economic transformation of Cacak which determined permanently typology of the town in future. Until the end of 1956 the town had 4, 100 workers (6, 3 times more than in 1945, that is 2, 27 times more than before 1941), every fifth citizen was employed in industry whose development demanded for better qualified workers more and more. Cacak became regional industry center with two military factories which were significant on the level of the whole Yugoslavia ('TRZ – Cacak' and 'Sloboda') Owing to transfer of technology, knowledge and people from the military industry the town got two new civil factories ('CER' and 'FRA'), energy demands were satisfied with two hydro power plants built in Ovcar-Kablar gorge. At the same time the town got two building companies which were founded in order to help building military industry and hydro power plants. According to the level of telephony and traffic network Cacak was above the republic average level. The amount of all investments has never been recorded in the history of this town, neither before nor after this short period of time (1947–1956).

Milos TIMOTIJEVIC, PhD

136 Krik Pikvens, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope“, *Urbana sociologija*, (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, 347–350.

L'industrialisation de Cacak 1944–1956

Cette étude analyse les conditions préalables, le développement et les portées de l'industrialisation de Cacak au cours des douze premières années d'existence de la Yougoslavie socialiste. On problématise l'influence du processus de nationalisation de la propriété privée, de la planification centrale, de l'évolution du transport, de l'énergétique, des télécommunications et de l'installation de l'industrie militaire sur la transformation de la base économique de Cacak qui détermina durablement la typologie de la ville dans les temps futurs. Jusqu'à la fin de l'année 1956, la ville eut environ 4 100 ouvriers (6,3 fois plus qu'en 1945, c'est-à-dire 2,27 fois plus qu'avant 1941), chaque habitant sur cinq de la ville fut employé dans l'industrie, dont le développement nécessita un embauchage de main-d'œuvre de plus en plus qualifiée. Cacak devint un centre industriel régional avec deux usines militaires qui eurent de l'importance au niveau de la Yougoslavie entière („TRZ–Cacak“ et „Sloboda“). Grâce au transfert des technologies, des connaissances et de la population de l'industrie militaire, la ville obtint également deux nouvelles usines civiles („CER“ et „FRA“), les besoins énergétiques de la ville furent assurés par deux centrales hydroélectriques édifiées dans les Gorges de l'Ovcar-Kablar. En même-temps, la ville obtint également deux entreprises de construction qui furent fondées afin de relever l'industrie militaire et les centrales hydroélectriques. En outre, d'après le niveau d'installation du réseau téléphonique et de participation à la construction des voies de circulation, Cacak fut au-dessus de la moyenne en Serbie. L'ampleur de tous ces investissements réalisés ne fut jamais enregistrée ni avant, ni après cette courte période (1947–1956) dans l'histoire de la ville.

Milos TIMOTIJEVIC, Dr